

Knights”. Odwołując się do najwcześniejszych regulacji prawnych – traktatu dzierzgońskiego – badaczka pokazała, czego można się z nich dowiedzieć o społeczeństwie państwa zakonu krzyżackiego. Konferencję zamknął referat „The social history in the historiography of the State of Teutonic Order in Prussia – state and perspectives of research” Alicji Mutrynowskiej i Marcina Sumowskiego z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Prelegenci obok omówienia różnych definicji historii społecznej oraz sposobu, w jaki pojawiają się one w historiografii dotyczącej państwa krzyżackiego, w wystąpieniu dokonali przeglądu i oceny historiografii w zakresie historii społecznej, ale także perspektywy jakie niosą ze sobą badania nad społeczeństwem w państwie zakonnym.

Po wysłuchaniu ostatniego referatu słuchacze zostali pożegnani przez organizatorów konferencji, a także zaproszeni na przyszłoroczną edycję „Origines et mutationes”, która, jak zapowiedziano, będzie dotyczyła problemu pochodzenia i kształtowania się elit od średniowiecza po XIX wiek.

Aleksandra Girsztowt

Sprawozdanie z konferencji naukowej „Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII wiek)”, Bydgoszcz, 17–18 IX 2015

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2015.054>

Epoka nowożytna – okres od około połowy XV do końca XVIII wieku – to czas intensywnych przemian, zapoczątkowanych przez wynalezienie ruchomej czcionki drukarskiej, upadek Konstantynopola, odkrycie „morskiej drogi do Indii” i reformację religijną, a zakończonych rewolucjami – przemysłową i francuską oraz rozpowszechnieniem się oświeceniowego racjonalizmu. Zmiany te stworzyły grunt, na którym ukształtowały

się w XIX wieku nowoczesne, a w konsekwencji także i dzisiejsze – postmodernistyczne społeczeństwa. Poznanie tych blisko czterech stuleci może więc pomóc zrozumieć otaczający nas świat. W celu osiągnięcia możliwie szerokiego spektrum, prowadzone badania powinny dotyczyć również sposobu pojmowania przez ludzi epoki nowożytnej czystości i brudu. Analiza niniejszego zagadnienia pokazuje, że postęp który dokonywał się między XV i XVIII wiekiem, nie miał uniwersalnego charakteru. Czasy nowożytne pod względem wyobrażeń i praktyk związanych z higieną, z punktu widzenia dzisiejszych standardów, były bowiem zdecydowanie bardziej zacofane niż poprzedzające je i rzekomo „ciemne” średniowiecze¹. Rezygnacja z mycia przy użyciu wody nie wynikała jednak z zapaści cywilizacyjnej Europy, lecz była w głównej mierze naukowo uzasadnioną odpowiedzią na panujący wówczas lęk przed chorobami zakaźnymi. Wodę zastępowała bielizna, kosmetyki oraz różnego rodzaju szmatki i gąbki służące do mycia „na sucho”. Dystygowany człowiek epoki nowożytnej, choć unikał wody, dążył do bycia czystym...

Mimo tego, że termin „higiena” wszedł do użytku dopiero na początku XIX wieku, to instynktowne pragnienie zachowania zdrowia żywione przez człowieka, a stanowiące istotę higieny, jest znacznie starsze². Dowodzą tego rozmaite źródła pisane, ikonografia oraz zabytki kultury materialnej. Znaczna, choć często bardzo odmienna od naszej, rola higieny w epoce nowożytnej powodowała, że czystość i brud budziły zarówno obawy natury medycznej, jak i moralnej. Kwestią higieny zajmowali się więc lekarze, duchowni, myśliciele oraz prawodawcy, albowiem szeroko rozumiana troska o zachowanie lub przywrócenie fizycznej i duchowej czystości, a zarazem lęk przed zagrożeniami, jakie niósł ze sobą rozmaicie pojmowany brud, cechowały życie jednostek i całych społeczności.

Ten złożony i wymagający interdyscyplinarnego podejścia temat nie został do tej pory wyczerpany. Z tego względu Zakład Historii Medycyny i Pielęgniarstwa oraz Katedra Higieny, Epidemiologii i Ergonomii

---

¹ Por. *Czystość i brud. Higiena w średniowieczu*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2014.

² Por. *Czystość i brud. Higiena w starożytności*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2013.

Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera w Bydgoszczy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu zorganizowały dwudniową konferencję naukową „Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII wiek)”, która odbyła się w Bydgoszczy w dniach 17–18 IX 2015 roku. Współorganizacji konferencji podjęły się: Zakład Historii Nowożytnej Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Zakład Historii Nowożytnej oraz Katedra Historii Kultury Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy oraz Zakład Humanistycznych Nauk Wydziału Farmaceutycznego Uniwersytetu Medycznego im. Piastów Śląskich we Wrocławiu. Partnerem przedsięwzięcia było Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy. Pomocy organizacyjnej udzieliło także Studenckie Koło Naukowe Historii Medycyny i Farmacji (CM UMK).

Do udziału w przedsięwzięciu zostali zaproszeni historycy różnych specjalności – medycyny, dziejów nowożytnych, kultury i sztuki oraz archeologów i filologów. W konferencji uczestniczyło ponad trzydziestu specjalistów reprezentujących kilkanaście krajowych ośrodków akademickich.

Zakres chronologiczny problematyki podejmowanej przez uczestników mieścił się na ogół w „podręcznikowych” granicach czasowych epoki nowożytnej (połowa XV–XVIII wieku). Niektórzy wykraczali jednak poza nie, wskazując na zjawiska zachodzące w późnym średniowieczu oraz w XIX wieku. Wynika to oczywiście z umowności wspomnianych wyżej ram epoki. Warto też dodać, że ostatni z referatów poświęcony był współczesnej nam, literackiej wizji czystości i brudu panujących u schyłku XVIII w. Większość wystąpień dotyczyła zagadnień związanych z terenem Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz jej pograniczem. Trzeba jednak zaznaczyć, że były one ukazane zwykle w szerszym – europejskim kontekście. Ostatnie trzy referaty poświęcone były zaś higienie krajów Bliskiego Wschodu.

W referacie rozpoczynającym obrady Anna Penkała przedstawiła praktyki higieniczne szlachty krakowskiej. Analizując inwentarze z połowy XVII i XVIII wieku, autorka wskazała na obowiązujące wówczas standardy oraz na ewolucję – sublimację form przedmiotów stosowanych w ramach higieny osobistej i w trakcie posiłków. Podobny charakter miał także referat Magdaleny Wilczek-Karczewskiej poświęcony przedmiotom służącym hi-

gienie obecnym w szlacheckich inwentarzach majątkowych z XVII wieku. Następny referat wygłoszony przez Andrzeja Klondera poświęcony był głównie mieszczanom. Stanowił on próbę ustalenia, w jaki sposób od XVI do XVIII wieku zmieniało definiowanie przez nich czystości, ciała, odzienia, domu oraz warsztatu pracy. Autor zauważył przy tym, że rezygnacja z mycia przy użyciu wody na terenie Polski nastąpiła później i w mniejszym zakresie niż na Zachodzie. Warto podkreślić, że wśród wykorzystanych przez niego źródeł znajdują się także ówczesne rozmówki polsko-niemieckie. Kolejny referat, przedstawiony przez Katarzynę Błoch, poświęcony był standardom higienicznym obowiązującym w nowożytnych klasztorach. Następny referat, przygotowany przez Justynę Ratajczyk, dotyczył sposobów produkcji i wykorzystania mydła w okresie staropolskim. Autorka wskazała między innymi receptury, wedle których sporządzano poszczególne rodzaje mydeł. Z kolei Agnieszka Michalczuk przedstawiła sposób postrzegania polskich siedemnastowiecznych praktyk higienicznych przez francuskich podróżników. Autorka zauważyła przy tym, że choć Francuzi traktowali Polskę jako kraj na poły barbarzyński, korzystali z kąpieli zdecydowanie rzadziej niż Polacy. Mimo że rezygnacja z mycia wodą przyjmowała się w Polsce wolniej niż na Zachodzie, znaczna część chłopów zamieszkujących Rzeczpospolitą nie myła i nie czesała włosów, doprowadzając w ten sposób do „wyhodowania” kołtuna, postrzeganego jako typowa dla Polski jednostka chorobowa – *plica polonica*. Temat ten podjęła w swym referacie Iwona Janicka, wskazując między innymi na panujące jeszcze w XIX wieku przekonanie, że odcięcie kołtuna sprowadza na jego posiadacza szybką śmierć. Następne trzy referaty autorstwa kolejno: Artura Ziemińskiego, Dariusza Chyły i Anny Łysiak-Łątkowskiej, poświęcone były nowożytnemu szpitalnictwu. W pierwszym z nich została opisana ogólna sytuacja higieniczno-sanitarna polskich szpitali. Z kolei Dariusz Chyła skupił się na warunkach bytowych pensjonariuszy szpitali kujawskich. Natomiast Anna Łysiak-Łątkowska opisała głównie standardy panujące w szpitalach północnej Europy pod koniec XVIII wieku. W referatach tych została przedstawiona stopniowa ewolucja form szpitali. Z zaniedbanych często, kościelnych przytułków w XVI wieku, u schyłku XVIII stulecia stały się już często placówkami świeckimi o medycznym charakterze. Zarówno jednak na początku, jak i na końcu epoki nowożytnej przebywały w nich najczęściej oso-

by ubogie. Kolejny referat autorstwa Pawła Tyszki przedstawił stan higieny i zdrowia wśród krewnych kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego. Wnikliwa analiza źródeł epistolograficznych przeprowadzona przez prelegenta pozwoliła na poznanie sposobu postrzegania czystości i brudu przez przedstawicieli ówczesnych elit społecznych Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Z kolei wystąpienie Tomasza Dreikopela przybliżyło słuchaczom twórczość Ulryka Schobera, szesnastowiecznego konrektora Gimnazjum Akademickiego w Toruniu, piętnującego działalność osób podszywających się pod lekarzy. Bardzo interesujący był referat przedstawiony przez Jakuba Węglorza. Autor zwrócił w nim uwagę na to, że znaczna część nowożytnych zabiegów medycznych oraz działań o charakterze prewencyjnym, sanitarnym i higienicznym jest dziś niezrozumiała i nieraz błędnie interpretowana, co często powoduje wypaczanie obrazu minionej rzeczywistości. Autor zaznaczył też, że część przekonań dotyczących zdrowia, opartych na teorii humoralnej Hippokratesa, żywych w epoce nowożytnej, funkcjonuje w potocznym dyskursie nadal, mimo iż nie wytrzymują one krytyki naukowej. Najlepszym tego przykładem jest (niczym nieuzasadnione) przekonanie o konieczności wypocenia organizmu podczas przeziębienia. Następne cztery referaty, przedstawione kolejno przez: Agnieszkę Bywalec, Pawła Tarkowskiego, Pawła Wysokińskiego i Andrzeja Syrokę, dotyczyły nowożytnych zaleceń higienicznych, mających głównie na celu zachowanie zdrowia. Dotyczyły one o ewolucji poglądów na temat higieny. Im bliżej końca XVIII wieku, tym mniejszą rolę w analizowanych zaleceniach odgrywały przeznaczenie, wola Boża i astrologia; zwiększało się zaś przekonanie o możliwości wpływania człowieka na własne zdrowie. W życiu społeczeństw nowożytnej Europy, a z czasem i amerykańskiego Nowego Świata, znaczącą rolę odgrywały rozrastające się, zwłaszcza pod koniec omawianego okresu, miasta. Problemy higieny życia miejskiego zostały przedstawione w następnych pięciu referatach. Autor pierwszego z nich – Radosław Łazarz dokonał błyskotliwej analizy treści *Utopii* Tomasza Morusa, udowadniając, że społeczeństwo idealne w wizji angielskiego myśliciela nie mogło obyć się bez zastosowania rozwiązań gwarantujących powszechne zdrowie, na przykład poprzez dostęp do czystej wody. W kolejnym referacie Adam Matuszewski przytoczył zalecenia sformułowane przez uczonych związanych z siedemnastowiecznym Leszmem. Bardzo interesują-

cy był referat Pawła Dumy i Daniela Wojtuckiego dotyczący funkcji miejsc straceń we wczesnonowożytnych miastach śląskich. Badacze ci, na podstawie wyników najnowszych wykopalisk archeologicznych zestawionych z analizą źródeł pisanych, dowiedli, że miejsca kaźni służyły również jako zbiorowe mogiły skazańców, na których wykonano wyroki śmierci oraz jako przestrzeń do utylizacji padliny, a także wysypiska śmieci. Cechą wspólną rozwiązań zawartych w *Utopii*, zaleceń uczonych z Leszna oraz rozwiązań stosowanych w miastach śląskich było to, że miały one przede wszystkim na celu zabezpieczyć mieszczan od kontaktu ze stęchlą wodą oraz przykrymi zapachami (zanieczyszczonym powietrzem). Miały więc w gruncie rzeczy „antymorowy” – przeciwepidemiczny (dezodoryzujący) charakter. Z kolei referat Joanny Karczewskiej dotyczył rozwiązań podejmowanych w miastach już podczas trwania zarazy, którą w omawianym okresie była najczęściej dżuma. Inny charakter miało zaś wystąpienie Adama Dombrowskiego. Stanowiło ono bowiem analizę językową dzieła osiemnastowiecznego uczonego Baltazara Ludwika Trallesa pod tytułem *Rady zdrowotne wrocławskiego lekarza dla króla polskiego* (z 1767 roku), poświęconego zasadom utrzymania higieny w miastach. Kwestię walki z epidemią w skali całego kraju poruszyła w swoim referacie Dorota Dukwicz, omawiając aktywność polskich władz podczas epidemii dżumy obejmującej Ukrainę w trakcie konfederacji barskiej. Wątek działań prozdrowotnych podejmowanych na terenie nie jednego miasta, lecz całego państwa poruszyła Bożena Płonka-Syroka, przedstawiając system policji lekarskiej Johanna Petera Franka jako przykład realizacji oświeceniowej idei prawa do zdrowia. Następne trzy referaty poświęcone były związkowi czystego ciała z „czystą duszą” – prowadzeniem „prawego”, moralnego życia. Małgorzata Chudzikowska-Wołoszyn, przytoczyła poglądy Erazma z Rotterdamu zawarte w *De civilitate morum puerilium*, w których uczonego humanista określał normy higieniczne mające obowiązywać człowieka cywilizowanego. Warto przy tym zaznaczyć, że były one zgodne z ówczesnymi normami medycznymi, w ramach których odradzano kontaktu ciała z wodą. Z kolei Anna Odrzywolska-Kidawa przybliżyła słuchaczom wizję czystej duszy i czystego ciała obecną w twórczości Mikołaja Reja. Autor ów poświęcał uwagę przede wszystkim duszy. Żywił jednak przekonanie o jej związku z ciałem. Uważał, że może ona ulec skalaniu poprzez niemoralne („brud-

ne”) postępki ciała, takie jak na przykład rozwiązłość seksualna (był to czas szerzenia się kiły) czy pijaństwo. Relacje między ciałem a duszą obecne w wyobrażeniach elit szesnastowiecznej Polski i Litwy przedstawiła Anna Kołodziejczyk, przybliżając ówczesne poglądy na temat Barbary Radziwiłłówny, oskarżanej przez przeciwników o niemoralne, rozwiązłe, a więc nieczyste prowadzenie się, którego efektem (karą za grzechy) miała być usytuowana w organach płciowych śmiertelna choroba młodej królowej. Kolejne dwa referaty Mieczysława Paczkowskiego i Olgi Kotyni przedstawiły standardy higieniczne funkcjonujące na Bliskim Wschodzie. W pierwszym z nich zostały ukazane spostrzeżenia na temat bliskowschodnich warunków higienicznych, obecne w relacjach europejskich podróżników i pątników. Olga Kotynia zaś poddała analizie koraniczne zasady nakazujące przestrzeganie zasad higienicznych. Zupełnie odmienny charakter miał referat Urszuli Kosińskiej. Przedstawiła ona bowiem nowożytnie uzdrowiska jako miejsca sprzyjające toczeniu półoficjalnych, lecz brzemiennych w skutkach negocjacji politycznych. „Udanie się do wód” mogło służyć także jako wariant „choroby dyplomatycznej”. Konferencję zamknął referat Ewy Góreckiej, w którym zostały omówione literackie obrazy osiemnastowiecznej higieny zawarte w napisanych niedawno *Księgach Jakubowych* Olgi Tokarczuk.

Większość wygłoszonych referatów weszło w skład pracy zbiorowej pod tytułem *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII wiek)*, pod redakcją Walentyny Korpalskiej i Wojciecha Ślusarczyka, która ukazała się nakładem Działu Wydawnictw CM UMK.

Na koniec należy podkreślić, że konferencja ta stanowiła kontynuację serii rozpoczętej w 2013 roku podobnymi spotkaniami naukowymi poświęconymi starożytności i średniowieczu. Zgodnie z ideą francuskiego historyka i socjologa Georgesa Vigarello, jej zadaniem jest przybliżenie problematyki czystości i brudu na przestrzeni dziejów; od początków cywilizacji do końca XX wieku.

Wojciech Ślusarczyk